

REFLECTIEVERSLAG

Emma ten Bosch

26 november 2019

Afstudeerstudio Veldacademie

1e mentor: Lidy Meijers

2e mentor: Paddy Tomesen

3e mentor: Leo van den Burg

Begeleider Veldacademie: Otto Trienekens

Afstudeerproject in relatie tot veldacademie-studio, architecture-track en MSc aubs

De Veldacademie-studio focust op sociaal-ruimtelijke vraagstukken in de stad Rotterdam, waarbij de studenten zelf een thema kiezen wat hierbinnen past. Op dit moment speelt in de zeven focuswijken van het Nationaal Programma Rotterdam Zuid het probleem dat sociale stijgers (bewoners die stijgen op de sociaal-economische ladder) wegtrekken uit deze wijken omdat er niet genoeg geschikte woningen zijn om voor hen een wooncarrière mogelijk te maken. Mijn onderzoek naar de woonwensen van deze sociale stijgers, gevolgd door een ontwerp voor deze woningen, sluit hierop aan. Dat dit woningontwerp werd uitgewerkt als transformatieproject kwam voort uit mijn eigen interesse voor *heritage* en de overtuiging dat herbestemming van leegstaande panden onderdeel is van de oplossing van de grote vraag naar ruimte. Ik was in eerste instantie van plan om de Heritage-afstudeerstudio te gaan doen, maar ben vanwege het onderwerp van de studio toch uitgeweken naar Veldacademie omdat ik daar ook een *heritage*-opgave zou kunnen doen met de bijkomstigheid dat het project over een bestaande, realistische opgave zou gaan. Wel heb ik gekozen voor een hoofdmentor van de Heritage-afdeling, en wilde ik graag dezelfde methodes gebruiken als in die studio worden gebruikt, zoals de uitgebreide gebouwanalyse met bijbehorende waardestelling. Ik ben blij met de keuze voor een 'echte' sociaal-maatschappelijke opgave, in plaats van de fictieve opgaven die in de Bouwkunde-opleiden bijna altijd worden gebruikt. Doordat dit een nieuwe ervaring was, heb ik wel vaker moeten zoeken naar de balans tussen de realiseerbaarheid en het feit dat het alsnog een hypothetische opgave is en ik niet alles kan onderzoeken, ontwerpen en uitwerken. Zo was betaalbaarheid van de woningen een onderdeel van het ontwerp, maar daar had ik nog weinig kennis over waardoor het moeilijker was mee te laten spelen in de ontwerpkeuzes.

Onderzoeksmethode

Kijkend naar het onderzoek dat ik in dit afstudeerproject heb gedaan, zou gezegd kunnen worden dat ik drie onderzoeken heb gedaan die in eerste instantie vrijwel los van elkaar stonden.

Het eerste onderzoek was de 'Vakoefening' (Action Research), het studio-specifieke vak van de Veldacademie. Hierin werd in een team van drie studenten veldonderzoek gedaan. In ons geval was dit naar de sociale interactie in de openbare ruimte van twee wijken in Rotterdam-Zuid, die qua stedenbouwkundige opzet en demografische samenstelling heel verschillend zijn. De methodes die we hiervoor hebben gebruikt zijn onder andere een literatuurstudie, een analyse van wijkstatistieken, straatgesprekken, stedenbouwkundige analyses, observaties en een interdisciplinaire discussiemiddag. Voor iedere deelvraag van ons onderzoek gebruikten we een andere methode om deze te beantwoorden en dit werden uiteindelijk verschillende hoofdstuk in het onderzoeksverslag. De keuze voor deze methodes, die niet gebruikelijk zijn voor architectuurstudenten, zorgden voor een hele interessante en nieuwe insteek. Het bracht ons in contact met 'de gebruiker': met de mensen die de door ons ontworpen gebouwen (of in dit geval openbare ruimte) gebruiken. Het onderwerp van ons onderzoek, door ons zelf te bepalen, moest zo relevant mogelijk zijn voor alle drie onze individuele afstudeerprojecten. De individuele onderwerpen van mijn groepsgenoten waren 'de Nederlandse moskee' en 'ontmoetingsplekken voor jongeren', naast mijn eigen (toen nog minder gedefinieerde) onderwerp van transformatie & woningbouw. Een gemeenschappelijke deler was er dus niet echt, maar het feit dat het vooral een *wijkonderzoek* was, zorgde ervoor dat het tegelijkertijd ook een analyse van een potentiële projectlocatie was. De stedenbouwkundige analyse en de analyse van wijkstatistieken waren bekende methodes voor ons, maar het veldwerk niet. De aanpak bij die meer sociologische methode hebben we moeten uitzoeken en met trial-and-error moeten uitproberen. Bij de Veldacademie zijn echter genoeg mensen die daar wel ervaring mee hebben, en die ons konden helpen. Achteraf gezien hadden we de methodes nauwkeuriger kunnen aanpakken, waarmee het een iets wetenschappelijker onderzoek had kunnen worden. Het contact met de wijkbewoners en met

andere disciplines heeft ons wel veel gebracht, in mijn geval voelde het alsof ik uit de 'bubbel' kwam die staat voor de Bouwkunde-faculteit, de universiteit en het studentenleven. Daarnaast vormde het beeld dat ik van de onderzochte wijken kreeg aanleiding om in een van die wijken op zoek te gaan naar een geschikt pand voor mijn eigen ontwerp-opgave. Inhoudelijk stond het onderzoek wel ver van mijn eigen gekozen onderwerpen, waarmee het op dit moment minder invloed heeft gehad op het ontwerp dan de andere twee onderzoeken.

Het tweede onderzoek, wat het 'hoofdonderzoek' van mijn afstuderen voorstelt, is het onderzoek naar de woonwensen van sociale stijgers in Rotterdam-Zuid. Ik wilde in mijn afstudeerproject graag meer leren over hoe mensen wonen, en over transformatie. Het tweede onderwerp zou ik al ontwerpend leren, en het eerste wilde ik graag apart onderzoeken. Vanuit Veldacademie werd het onderwerp van sociale stijgers aangedragen. Het is een zeer actueel vraagstuk voor de stad Rotterdam, en ik zou er een onderzoeksvraag van kunnen maken waarbij ik het antwoord voor mijn ontwerp zou kunnen gebruiken: *wat zijn de woonwensen van de sociale stijgers op Zuid?* Zonder van tevoren de methode vast te stellen begon ik met 'inlezen' in het onderwerp, wat uiteindelijk een hele literatuurstudie opleverde. Ik ben altijd kritisch geweest op het ontwerpen van gebouwen zonder (te proberen) de doelgroep te spreken, dus het doen van interviews met de doelgroep vond ik ook een vereist onderdeel van het onderzoek. Ook vanuit de Veldacademie-studio was dit een logische zet, omdat het netwerk en de ervaring hiervoor daar allemaal in huis is. Tijdens het literatuuronderzoek was ik al wel begonnen met ontwerpen, waardoor ik dit voorlopig ontwerp ook voor kon leggen aan de doelgroep tijdens de interviews. Uiteindelijk heb ik slechts twee interviews (kunnen) doen, die ik als ontwerper wel als heel waardevol heb ervaren. Nooit eerder heb ik namelijk van eventuele toekomstige gebruikers van mijn ontwerp feedback gekregen. Ook het voorbereiden van de interviews vereiste enige inleving in wat de respondenten zich wel en niet voor zouden kunnen stellen, en met wat voor communicatiemiddelen ik daarom zou moeten aankomen.

Het derde onderzoek is de gebouwanalyse. Omdat ik graag een bestaand gebouw wilde transformeren naar woningen ging ik op zoek naar een gebouw in één van de wijken van de Vakoefening, en daar kwam ik een leegstaand schoolgebouw tegen. Dit gebouw was wat betreft formaat geschikt als afstudeeropgave en het feit dat het laagstaand was maakte de opgave realistischer. Zoals ieder *heritage*-project ben ik begonnen met een analyse van het gebouw: een onderzoek naar de historie en huidige situatie van het gebouw en de omgeving, met als doel cultuur-historische waarden te onderscheiden in het gebouw en haar onderdelen (de 'waardestelling'). Daarbij gebruikte ik op aanraden van mijn hoofdmentor Lidy het boek *Designing from Heritage* als leidraad.¹ Het was geen bekend gebouw, geen monument, dus er was nog niet eerder onderzoek naar gedaan. Met behulp van stedenbouwkundige plannen, historische krantenartikelen, oude foto's, bouwtekeningen uit het archief, gemeentelijke documenten en meerdere bezoeken aan het gebouw heb ik reductietekeningen gemaakt om de verschillende waarden op tafel te krijgen. Dit onderzoek zag ik in eerste instantie niet als (wetenschappelijk) onderzoek, en had daarom ook geen onderzoeksvraag of methode opgesteld. Dit resulteerde in een zeer brede analyse, welke ik pas in het derde semester dat ik bezig was met het project heb gefocust naar 'de betekenis van het gebouw voor buurt en gebruiker'. Uiteindelijk komt het bij dit soort gebouwanalyses – die ten behoeve van een architectonisch ontwerp worden gedaan – vaak neer op het kiezen van de belangrijkste waardes, om die als uitgangspunt te nemen voor het ontwerp.

¹ Kuipers, M., & de Jonge, W. (2017). *Designing from Heritage: Strategies for Conservation and Conversion*: TU Delft - Heritage & Architecture.

Relatie onderzoek en ontwerp

Waarschijnlijk was de volgorde *woonwensenonderzoek* > *gebouwanalyse* > *ontwerp* voor mij het meest efficiënt geweest, om gedwongen te worden onderdelen af te sluiten en conclusies te trekken over wat ik mee zou willen nemen naar het ontwerp. Aan meerdere onderdelen tegelijk werken zorgt ervoor dat die afronding juist uitgesteld werd. Omdat ik tijdens de onderzoeken al wel was begonnen met ontwerpen, baseerde ik mijn uitgangspunten op de 'tussentijdse' conclusies uit beide onderzoeken. Zo was bijvoorbeeld een eigen ontsluiting naar de straat een belangrijke wens van de doelgroep (volgens de literatuur), evenals een privé-buitenruimte en een bepaalde prijscategorie. Ik ging daarom kijken hoe deze wensen in het bestaande gebouw te realiseren waren. De eerdergenoemde waardestelling (conclusie van gebouwanalyse) heb ik pas afgerond toen het voorlopig ontwerp er al lag, waardoor ik toen pas voor het eerst goed onderbouwde ontwerpbeslissingen kon nemen die pasten bij zowel de uitkomsten van het woonwensenonderzoek, als bij de uitkomsten van de gebouwanalyse.

Het ontwerpen zelf ging ook op een onderzoekende manier: aan de hand van verschillende ontwerpthema's (ontsluiting, licht, ruimtelijke dimensies, etc.) keek ik hoe de bestaande situatie was in het gebouw, en welke opties er waren om deze aan te passen aan de nieuwe functie. Ten tijde van de interviews kon ik het voorlopige ontwerp gebruiken als communicatiemiddel om over de thema's uit het literatuuronderzoek te praten. Dit resulteerde in een andere kijk op sommige woonwensen uit het literatuuronderzoek, waardoor ik deze minder strikt heb toegepast in het ontwerp.

Bijkomende invloeden op het ontwerp

Naast het woonwensenonderzoek, de gebouwanalyse en het ontwerpend onderzoeken zijn er ook gebeurtenissen, mensen en andere gebouwen geweest die invloed hebben gehad op bepaalde momenten in het ontwerpproces. Zo ervaaarde ik tijdens een tweede bezoek aan het gebouw (op een zaterdag in plaats van een woensdag zoals de eerste keer) hoe anders de openbare ruimte rondom het gebouw werd gebruikt. De drukte van mensen en verkeer die zich daar vertoonde zorgde ervoor dat ik anders ben gaan kijken naar bijvoorbeeld de openheid van de gevel en waarborgen van privacy.

Tijdens het derde bezoek aan het gebouw kwam ik er voor het eerst binnen. Naast waardevolle informatie van de tijdelijke gebruiker van het gebouw (Stichting Humanitas met een Huis van de Wijk), heb ik ook de ruimtelijke kwaliteiten van een aantal plekken in het gebouw ervaren, evenals een aantal 'teleurstellingen' over verwachte kwaliteit. Zo bleek de sequentie van ruimtes bij de entree niet (meer) de ruimtelijkheid te hebben die op plattegrond wel duidelijk ontworpen was. Een ander punt dat ik vantevoren op plattegrond niet had voorzien, was het oriëntatie-gevoel dat bij mij verdween toen ik in de zoveelste gang een hoek om liep en de ruimte er weer hetzelfde uitzag. Een voorbeeld van een positieve 'ontdekking' in het gebouw was die van de voormalige aula; een zeer mooie ruimte met een sterke relatie met de binnenplaats en een central plek in het gebouw. Deze heeft uiteindelijk ook een belangrijke plek in het ontwerp gekregen.

Een van de interviews was (toevallig) met een mevrouw die om de hoek bij het gebouw woonde. Zij kon mij daarom veel vertellen over wat er in de buurt gebeurt, en welke situaties wel en niet wenselijk waren voor de bewoners. Zo noemde ze (naar aanleiding van een vraag over de positie van voordeuren) dat nissen met voordeuren in deze buurt voor veel onveiligheid zouden zorgen en dat er naar haar gevoel een overmaat aan sociale controle was waardoor de privacy in het geding kwam.

Sociale, professionele en wetenschappelijke context

Het doel van het afstudeerproject – het vasthouden van de sociale stijgers in Rotterdam-Zuid met passende woningen – is ontstaan uit een op dit moment (2019) zeer relevant vraagstuk vanuit de

Gemeente Rotterdam. De relevantie van het woonwensenonderzoek is direct aangetoond door het feit dat het Nationaal Programma Rotterdam Zuid zelf ook een onderzoek naar de woonwensen van sociale stijgers op Zuid heeft opgezet en laten uitvoeren (gepubliceerd maart 2019).

Ik vond het belangrijk (ook vanuit de Veldacademie-studio) dat mijn afstudeerproject sociaal-maatschappelijk relevant zou zijn, en het liefst ook zo realistisch mogelijk: dat het een ontwerp-opgave zou zijn die daadwerkelijk voorbij zou kunnen komen. Hiervoor moest ik rekening houden met de betaalbaarheid van de woningen in verband met het inkomen van de doelgroep, iets waar we nooit eerder in de opleiding rekening met hebben hoeven houden. De initiële koppeling tussen woningen voor deze doelgroep en de transformatie van een voormalig schoolgebouw was al gelegd voordat ik wist dat transformatie-/renovatieprojecten duurder zijn dan nieuwbouw en dit wordt doorspeeld naar de woningprijzen. Ondanks dat ik heb geprobeerd dit wel mee te laten spelen bij alle ontwerpkeuzes, zou gezegd kunnen worden dat het project minder realistisch is dan vertoond beoogd. De 'mismatch' tussen de doelgroep en de herbestemmingsopgave zou in de realiteit waarschijnlijk leiden tot een andersoortig ontwerp, met bijvoorbeeld minder ingrepen in het bestaande gebouw.

Ethische vraagstukken

Beschikbaarheid van gebouwd erfgoed

De eerdergenoemde cultuur-historische waarden van gebouwd erfgoed en de hoge kosten van transformatieprojecten kunnen ervoor zorgen dat dit erfgoed slechts voor een bepaald deel van de bevolking beschikbaar is om in te wonen of te gebruiken. Een vastgoedontwikkelaar zou het voormalige schoolgebouw uit mijn afstudeerproject bijvoorbeeld kunnen transformeren naar luxe loft-woningen die populair zijn bij de hogere sociaal-economische klasse, en hier een hoge winst uit halen. Ik vind echter dat de kwaliteiten van wonen in gebouwd erfgoed voor iedereen beschikbaar zouden moeten zijn, omdat het onderdeel is van de Nederlandse cultuur en historie en daarmee van de Nederlandse identiteit. Er zijn genoeg voorbeelden van bijvoorbeeld studentenwoningen in voormalige schoolgebouwen, dus er zijn mogelijkheden. De gemeente zou hier bijvoorbeeld regels over kunnen opstellen bij de verkoop van maatschappelijk vastgoed, zodat niet ieder oud-schoolgebouw wordt omgebouwd tot dure koopwoningen (waarvan zeer veel voorbeelden zijn in Rotterdam).

Tijdslagen bij gebouwd erfgoed

Waar ik in dit project vaak bij heb stilgestaan, zijn de hypothetische gevolgen van mijn ontwerpbeslissingen op de toekomst van dit gebouw. Ik vroeg mezelf dan af bij wie te verantwoordelijkheid ligt om te beslissen hoe het gebouw, dat er al bijna een eeuw staat, aangepast mag worden. Alles wat ik aanpas kan niet meer worden teruggebracht in originele staat. Stel dat er over tien jaar wordt besloten dat dit gebouw een monumentenstatus verdient, dan wordt er misschien wel gedacht dat de aanpassingen nooit hadden mogen gebeuren. Ondanks dat ik met de cultuur-historische analyse onderbouwde keuzes kan maken over wat er belangrijk is aan het gebouw, wat er behouden moet worden en wat er minder waarde heeft, ben ik nog steeds maar één persoon met een (onderbouwde) mening. Als voorbeeld wil ik graag de kleur van de ramen op de kapverdieping van de Bouwkunde-faculteit in Delft (voorheen De Rode Scheikunde) aanhalen. Toen de felgekleurde ramen tijdens mijn studietijd vervangen werden door nieuwe ramen één kleur, ging er naar mijn idee een bepaalde historische- en identiteitswaarde verloren, terwijl het gebouw nu misschien weer meer lijkt op hoe het er oorspronkelijk uitzag. Zo ook met het schoolgebouw waar ik mee bezig ben. In 1978 is er een dakopbouw opgezet wat het oorspronkelijke dak uit 1930 verving en de uitstraling van het gebouw ingrijpend veranderde. Dit zou aanleiding kunnen geven om de dakopbouw te slopen en de

oorspronkelijke vorm terug te brengen (dan wel als restauratie of als renovatie), maar ik weet dat de meeste mensen die daar naar school zijn gegaan en die in de omgeving wonen meer herinneringen hebben aan de dakopbouw uit 1978 dan aan die van 1930. Daardoor heb ik vaak stilgestaan bij de impact van een beslissing zoals deze, iets wat ik eerder in de opleiding nog niet had ervaren.

REFLECTIE onderzoeksverslag

De onderzoeker-ontwerper

In het afstudeerproject neemt de ontwerper de rol van onderzoeker aan. Vaak wordt gezegd dat je als ontwerper ook altijd onderzoeker bent (of moet zijn), maar ik denk dat het bij de afstudeeropgave om een 'ander soort onderzoeker' gaat. Zeker bij de afstudeerstudio van de Veldacademie, waarin de student zich verdiept in een onderwerp naar keuze, is het doen van onderzoek een doel op zich en kan het resultaat ook los van de ontwerpogave bekeken worden. Daarbij worden ook vaak onderwerpen onderzocht die normaal gesproken niet tot de portefeuille van ruimtelijk ontwerper behoren. Zo ook met het onderwerp van dit onderzoek; het thema 'woonwensen van een bepaalde doelgroep' zou eerder bij een sociale studie of door een marktpartij met commercieel belang onderzocht worden. Ook heb ik me vaak begeven in het vakgebied van de sociale geografie tijdens mijn zoektocht naar informatie over deze onderwerpen. Daarbij merkte ik dat ik me vaak óf als ontwerper, óf als onderzoeker opstelde. Als ontwerper was ik mogelijkheden aan het testen, opties uiteen aan het zetten, of juist op gevoel, met een hoop aannames en met eigen idealen in het achterhoofd aan het ontwerpen. Als onderzoeker wilde ik zoveel mogelijk informatie in me opnemen, pas uitspraken doen als ik het zeker wist of als het op de juiste manier onderbouwd was, en vooral objectief blijven. 'Het onderzoek' moest in mijn ogen namelijk een volwaardig wetenschappelijk onderzoek worden. Hierdoor gingen het doen van onderzoek en het ontwerpen ieder een eigen pad bewandelen, en werd het moeilijk de directe verbanden nog voor ogen te zien. Uiteindelijk, tijdens het schrijven van de conclusies, bleek dat ik wel degelijk het onderzoek had gebruikt tijdens het ontwerpen. Het doen van het onderzoek (het lezen, informatie verzamelen en vergelijken, het spreken van de doelgroep tijdens de interviews) is daarmee belangrijker geweest voor mij als ontwerper dan het geschreven resultaat ervan. De opgedane kennis is nu voor mij voor handen en kan ik inzetten wanneer nodig.

Onderzoek ten behoeve van woningontwerp

Het doel van het onderzoek was om de woonwensen van sociale stijgers in Rotterdam-Zuid te weten te komen, om vervolgens woningen te ontwerpen die daarop aansluiten. Misschien was het de onervarenheid, maar ik hoopte informatie te vinden mij precies zou vertellen hoe deze doelgroep wil wonen, hoe hun woning eruit zou moeten zien, aan welke bijzonderheden de woning zou moeten voldoen, etcetera. Ook dacht ik wel statistische gegevens te kunnen vinden waaruit blijkt dat voor de gehele doelgroep dezelfde woonwensen gelden. Met dit soort gegevens zou ik de perfecte woningen kunnen ontwerpen voor de doelgroep, en zou het ontwerp ontegenzeggelijk het juiste zijn. Het onderzoek heeft dan wel veel informatie opgeleverd over de doelgroep en de mogelijke woonwensen, het resultaat was geen luchtdicht pakket aan woonwensen die voor de hele doelgroep geldt. Het stond heel open voor interpretatie, en dat is ook wat ik heb moeten doen het te gebruiken in het ontwerp. Daarmee is het moeilijker vast te stellen of het ontwerp aan het doel zal voldoen. Het voorlopig ontwerp is getest in twee interviews (Deel III van het verslag), het eindontwerp is getest in een vervolgesprek met een van de geïnterviewden. Zie hiervoor Bijlage 11, waarin de reactie van de geïnterviewde op de verschillende onderdelen van het ontwerp wordt beschreven. Uit dit gesprek bleek dat voor *deze* respondent ten minste één van de ontworpen woningtypen aan haar woonwensen voldoet, inclusief (en misschien wel vooral) de woningkenmerken die vanuit het onderzoek zijn toegepast. Ondanks dat de interpretatie van de ontwerper de wetenschappelijke objectiviteit enigszins vertroebelt, kan het doel alsnog behaald worden.